

УДК 614.7-06:616.31-053.2

©М. А. Лучинський¹, О. І. Остапко², Ю. І. Лучинська¹

ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет імені І. Я. Горбачевського»¹
Національний медичний університет імені О. О. Богомольця²

Особливості формування стоматологічної патології у дітей, які проживають у різних екологічних умовах (огляд літератури)

Резюме. Статтю присвячено вивченню проблеми впливу чинників навколишнього середовища на рівень стоматологічної захворюваності дітей у різних регіонах України. Зокрема, в статті показано пряму залежність розповсюдження та характеру патологічних процесів у пародонті, поширеності та інтенсивності карієсу зубів в дітей із забрудненістю довкілля.

Ключові слова: діти, здоров'я, карієс, пародонт, екологія.

М. А. Лучинский¹, О. И. Остапко², Ю. И. Лучинская¹

ГБУЗ «Тернопольский государственный медицинский университет имени И. Я. Горбачевского»¹
Национальный медицинский университет имени А. А. Богомольца²

Особенности формирования стоматологической патологии у детей, проживающих в различных экологических условиях (обзор литературы)

Резюме. Статья посвящена изучению проблемы влияния факторов окружающей среды на уровень стоматологической заболеваемости детей в разных регионах Украины. В частности, в статье показано прямую зависимость распространенности и характера патологических процессов в пародонте, распространенности и интенсивности кариеса зубов у детей с загрязненностью окружающей среды.

Ключевые слова: дети, здоровье, кариес, пародонт, экология.

М. А. Luchynsky¹, O. I. Ostapko², Yu. I. Luchynska¹

SHEI «Ternopil State Medical University by I. Ya. Horbachevsky»¹
National Medical University by O. O. Bohomolets²

Peculiarities of dental pathology formation in children that live in different ecological conditions (literature review)

Summary. An article is devoted to study the impact of environment factors on the level of children dental disease in different regions of Ukraine. In particular, the article shows a direct correlation of prevalence and nature of pathological processes in the periodontium, prevalence and intensity of dental caries in children with pollution of environment.

Key words: children, health, caries, periodontium, ecology.

Проблема якості довкілля сьогодні перетворилась на життєво важливу проблему сучасності. Вона концентрує у собі екологічні, економічні, правові, юридичні, політичні та інші питання [3, 7, 9]. Це багатопланова проблема і тільки комплексний підхід до її раціонального вирішення може дозволити позитивно вплинути на показники якості довкілля і, відповідно, на життєдіяльність пересічного громадянина [11, 14, 16, 21, 31].

Народження нашої держави, як і її сучасних проблем, співпало з кардинальною перебудовою міжнародної політики, викликаною долею для усієї планети рішеннями Всесвітнього екологічного форуму (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), яка передбачає безумовну відповідальність людства щодо наслідків своєї діяльності [33, 36, 56]. Конкретні інтереси людини стають центральним ланцюгом механізму як зовнішньої, так і внутрішньої політики. Такий стан справ потребує конкретних дій щодо поглиблення у державотворчій практиці подальшої демократизації суспільства. Разом з тим, зростає вплив світового співтовариства на керівництво країн, їх політику, спрямовуючи її на орієнтири, схвалені на форумі [56, 58 – 61].

Законодавче поле України окреслене рядом документів, що вже встигли акумулювати згадані принципи. Насамперед, це стосується права людини на вибір та безпеку життя і обов'язок держави та державних органів забезпечувати екологічну безпеку та охорону довкілля [1, 8, 14]. Окрім того, людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку визнано найвищою соціальною цінністю, тобто в Україні вже існують необхідні передумови для розвитку гармонійного законодавчого поля та вирощення на ньому плідної політики щодо забезпечення безпеки і повноцінного здоров'я людини [16, 20, 31].

На фоні гармонізації ключових положень міжнародної політики і українського законодавства катастрофічне загострення у нашій країні демографічної кризи виглядає парадоксальним [30, 31, 39]. На серйозність проблеми неодноразово звертали увагу. Однак вжитих заходів не вистачило для покращення негативної динаміки у демографічних процесах. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що незважаючи на відповідність наших законодавчих основ світовим стандартам, наша економіка так і не спромоглася повернутися обличчям до людини [36, 42, 53].

Законодавство визнає поняття санітарно-епідемічного благополуччя як стан здоров'я та довкілля, за якого створюються найсприятливіші умови для життєдіяльності людини [3, 9]. Характерними рисами погіршення екологічного стану виступають хімічне, фізичне та радіоактивне забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод ґрунтів [31, 39, 53]. Розвиток сировинно-видобувних, екологічно небезпечних галузей призвів до зростання кількості викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення, порівняно з 2008 роком, на 39,9 тис. т. (+ 4,5 %); на стабільно високому рівні залишається забруднення ґрунту та відкритих водоймищ [8, 9, 11].

Отже, комплексне забруднення довкілля має тенденцію негативно впливати на стан здоров'я населення, особливо у містах.

Стан здоров'я населення є одним з основних критеріїв якості навколишнього середовища. У структурі загальної захворюваності населення все більшої питомої ваги набувають хвороби, що є наслідком техногенного забруднення довкілля, зокрема атмосферного повітря [16, 20]. Ця тенденція характерна не тільки для промислових регіонів, а останнім часом і для сільських районів [52, 53]. Атмосферні забруднення можуть спричиняти гостру та хронічну, специфічну і неспецифічну дію на здоров'я населення. За сучасного стану атмосфери зросла кількість захворювань органів дихання, онкологічних захворювань, випадків гіпертонічної хвороби [21, 30]. Частіше стали реєструватися алергічний дерматит, гострі респіраторні захворювання з асмастичним компонентом, набряк Квінке, бронхіальна астма [33, 35, 39]. У дітей, які проживають в промислових районах із забрудненим атмосферним повітрям, індекс здоров'я у 2 – 3 рази нижчий, ніж у дітей контрольного району. В них змінений імунний статус: знижені вміст імуноглобуліну А в слині, активність лізоциму та титр гетерофільних антитіл, індекс бактерицидності сироватки крові. В цитологічних препаратах виявлено збільшення клітин з ознаками деструкції, послаблення їх тинкторіальних властивостей, зниження міцності міжклітинних сполучень [36, 43, 52]. У букальному епітелії визначається цитотоксичний ефект [58]. Про дезорганізацію білків сполучної тканини свідчить наявність в сечі мета-

болітів колагену [64]. Окрім того, у дітей вміст свинцю в сечі становить (0,041 – 0,07) мг/кг, що перевищує верхню межу норми [1, 7, 64]. Рівень патологічної ураженості ендокринної системи в середньому становить 23,2 – 25,7 випадку на 100 обстежених [35]. Патологія органів травлення, дискінезія жовчовивідних шляхів, вегетоневрози, кількість алергічних захворювань і системи кровообігу в 1,2 – 1,3 раза вище, ніж у дітей, які проживають у районах із забрудненим атмосферним повітрям [9, 13], захворювань нервової системи і органів чуттів – у 1,4 – 1,7 раза, природжених аномалій – в 1,5 раза [14, 16]. Забруднене атмосферне повітря впливає також і на фетоплацентарну систему, високочутливу до порушення гомеостазу. Встановлено вірогідне зниження маси плаценти, оболонки та пуповини у вагітних жінок. Деструктивно-дистрофічні процеси проявляються у збільшенні кількості безсудинних, склерозованих, фібриноїдних ворсин, появи їх незрілих форм. Знижуються об'ємні частки хоріального епітелію, судинного русла ворсин та міжворсинчастого простору – структур, що забезпечують різні обмінні процеси в системі «мати – плід» [21, 36]. Зміна процесів метаболізму в амніотичній рідині проявляється у підвищенні вмісту протейнів, креатинів та лужної фосфатази, що зумовлює зростання проникненості клітинних та субклітинних мембран плода і плаценти. Вміст РНК і ДНК у плаценті знижується на 24 % [43, 62 – 64].

Стоматологічне здоров'я людини є частиною її загально-соматичного здоров'я. Відомо, що близько 50 % здоров'я забезпечується способом життя людини, 20 % – спадковістю, 20 % – станом навколишнього середовища, 8,5 % – якістю медичної допомоги і 1,5 % – іншими чинниками. Аналіз впливу окремих чинників на розвиток стоматологічних захворювань у дітей, проведений Р. В. Казаковою (1996), свідчить про те, що негативний вплив способу життя на стоматологічне здоров'я дітей становить більше, ніж 35 %, геохімічних чинників – 25 %, кліматичних – 19 %, медичних близько 11 % [17]. Статистичну обробку результатів виконано у відділі системних статистичних досліджень університету в програмному пакеті Statsoft STATISTIKA.

Результати останніх досліджень, які проводили в Україні, свідчать про залежність стану

зубів у дітей від екологічних і геохімічних умов регіону, в якому вони проживають [19, 24, 27, 28]. При вивченні поширеності карієсу зубів у дітей, які мешкають у промислових регіонах Дніпропетровської області, що відносяться до «надзвичайно забруднених», було встановлено прямий зв'язок між розповсюдженням карієсу та вмістом у ґрунтах марганцю, заліза, хрому, магнію і міді та зворотний зв'язок для фтору, стронцію та нікелю [24, 29, 30, 34].

У регіонах промислового добування сірки розповсюдження карієсу тимчасових зубів становить $(93,75 \pm 4,71)$ %, постійних – $(79,01 \pm 8,01)$ % при інтенсивності відповідно: $(5,67 \pm 0,17)$ та $(4,18 \pm 0,09)$ зуба. У більшості дітей діагностовано 3-й ступінь активності карієсу [34, 40, 44]. У ґрунтах цих районів виявлено нагромадження хімічних елементів 1, 2 та 3 класів небезпечності (Pb, Zn, Ba, Cr, P), у питній воді виявлено відсутність фтору, йоду та бромиду, забруднення рослинної продукції свинцем та кадмієм. Це сприяє розвитку карієсу в дітей, які проживають у регіоні видобування сірки та обтяжують його перебіг [37, 38, 45].

За даними І. В. Чижевського (2002), навіть оптимальне чи підвищене споживання фтору та його сполук населенням Донецького району не забезпечило очікуваного карієсопрофілактичного ефекту. Це пояснюється тенденцією до підвищеної захворюваності соматичними захворюваннями у дітей, які мешкають у надзвичайно забрудненому промисловому регіоні Донбасу [52].

Динаміка захворюваності на карієс у дітей Києва характеризується поступовим погіршенням показників. Так, за даними Л. О. Хоменко (2001), у 12-річних дітей, які проживають у м. Київ, розповсюдження карієсу становить $(92,00 \pm 3,82)$, а його інтенсивність – $(5,42 \pm 0,50)$ каріозного зуба. Якщо в 1999 році на одну 6-річну дитину в середньому припадає 0,01 ураженого зуба, а в 14-річному віці – 2,67, то в 2000 році інтенсивність карієсу постійних зубів дорівнювала 0,72 і 7,24 уражених зуба відповідно [50, 51, 55].

Результати досліджень свідчать про достовірно вищі показники поширеності та інтенсивності карієсу в дівчат 17-річного віку, які мешкають в м. Київ, ніж їх однолітків-хлопців – $(95,08 \pm 1,88)$ % і $(6,20 \pm 0,24)$ та $(84,98 \pm 1,29)$ % і $(3,20 \pm 0,19)$ відповідно [50, 51]. За даними Л. О. Вовченко (2003), інтенсивність карієсу

постійних зубів у практично здорових дітей, які проживають в Києві, достовірно зростає з віком із 2,56 в 11 років до 6,04 – у 14 років [4, 10].

До забруднених міст належать майже всі обласні центри України – Львів, Полтава, Харків, Івано-Франківськ, Тернопіль, Хмельницький та ін. Рівень техногенного й антропогенного навантаження у них дещо нижчий, проте наявні інші чинники, що зумовлюють забруднення природного середовища [2, 5, 22, 23].

Дослідження розповсюдження та інтенсивності карієсу зубів у 12-річних дітей міста Львова свідчать про те, що ці показники є дещо нижчими, ніж в надзвичайно та дуже забруднених регіонах, і становлять $(85,11 \pm 3,13)$ та $(4,53 \pm 0,59)$ % відповідно [5, 15, 18].

Проведені обстеження дітей із регіону з підвищеним вмістом фтору в питній воді внаслідок антропогенного забруднення Львівської області (Доброутвір, Червоноград, смт. Соснівка) показали, що поширеність карієсу молочних та постійних зубів у середньому становить $(71,57 \pm 6,53)$ %, що відповідає середньому рівню поширеності карієсу за критеріями ВООЗ. З віком поширення карієсу молочних та постійних зубів зростає від $(73,33 \pm 6,59)$ % у 7-річних дітей до $(76,00 \pm 6,04)$ % у дітей 9 років. У 12-річних та 15-річних спостерігають зниження цього показника. Інтенсивність ураження карієсом молочних зубів у середньому становила $(1,93 \pm 0,29)$ зуба, постійних – $(1,49 \pm 0,27)$ зуба [6].

Результати вивчення поширеності та інтенсивності карієсу зубів у 12-річних дітей, які проживають у АР Крим, територію якої переважно відносять до забрудненої, свідчать про те, що розповсюдження карієсу в середньому дорівнює 78,17 %, а інтенсивність каріозного зуба – $2,94 \pm 0,22$ [25, 26].

За даними літератури [5, 24], розповсюдження та характер патологічних процесів у пародонти в дітей залежить від кліматично-географічних показників та рівня комплексного забруднення довкілля.

У структурі хвороб пародонта більш тяжкі форми (гіпертрофічний гінгівіт, пародонтит, тяжка форма хронічного катарального гінгівіту) частіше бувають у дітей, які проживають на території з високим ступенем забруднення. Разом з тим результати проведених досліджень вказують на те, що виявлення екологічно залежних відхилень у

стоматологічному здоров'ї дітей є складною проблемою, яка зумовлена значною різноманітністю дії екологічних чинників, а також складністю оцінки причинно-наслідкових зв'язків [27, 28, 34].

На підставі аналізу результатів показників локального імунітету слизової оболонки ясен при ХГКГ у дітей, визначено підгрупу пацієнтів, для яких характерні глибокі розлади локального імунітету. Визначені імунологічні показники вказують на підвищене антигенне навантаження у власній пластинці слизової оболонки разом із зменшенням загальної Т-хелперної популяції безпосередньо у слизовій. Аналогічні зміни притаманні хронічному генералізованому пародонтиту, що припускає несприятливий прогноз у дітей. Отримані результати обґрунтовують необхідність індивідуального моніторингу та визначення додаткового обсягу лікувально-профілактичних заходів у цієї категорії хворих [32, 41, 45].

Дослідження стоматологічного здоров'я дітей, які проживають у м. Одеса та області, показало, що в умовах екологічної небезпеки, у 12 – 13-річному віці гінгівіт частіше зустрічається у дівчат (45,4 %), ніж у хлопців 36, 3 %. Кількість випадків дослідження гіпертрофічного гінгівіту у віці 12 – 13 років більше було зафіксовано у дівчат (3,4 % проти 1,1 %), а у 15 років – у хлопців (6,7 % проти 2,7 %). При цьому автори звертали увагу, що в обох групах дітей, хворих на катаральний та гіпертрофічний гінгівіт, при порівнянні з показниками дітей з інтактним пародонтом, виявлено більш високий вміст лейкоцитів та епітеліальних клітин у ротових змивах: при хронічному катаральному гінгівіті був більше виражений ступінь міграції лейкоцитів, а у дітей з хронічним гіпертрофічним гінгівітом – інтенсивність злущування епітеліальних клітин [12, 25].

У дітей, хворих на катаральний гінгівіт, які проживають на території з підвищеним рівнем нітратів у питній воді, досліджували виражений ціаноз ясен та легкий дифузний ціаноз слизової оболонки ротової порожнини, високий рівень інтенсивності кровоточивості ясен. Основними механізмами реалізації патогенетичного впливу нітратів є гіпоксія, оксидантний стрес, порушення пластичних процесів, тяжкість яких зумовлюється тривалістю надходження нітратів в організм дитини [45 – 47].

У дітей, які від народження проживають у Житомирській області, що належить до II зони радіаційного забруднення, досліджували високе розповсюдження запального процесу в яснах, яке супроводжувалось порушенням структурно-функціонального стану кісткової тканини, зокрема альвеолярного відростка, зменшення вмісту загального кальцію та вітаміну D₃, а також дисбаланс активності кісткового ізоферменту лужної і кислоти фосфотаз у сироватці крові [48, 49, 54]. Найвиразніше ці зміни проявляються у дітей віком 11 – 13 років, що може бути пов'язано з

тривалим перебігом хронічного катарального гінгівіту на тлі радіаційного забруднення довкілля області [54, 57].

Таким чином, проблема впливу чинників навколишнього середовища на рівень стоматологічної захворюваності дітей є складною і багатопланою. Це зумовлює необхідність її подальшого вивчення та розробки на підставі отриманих даних, комплексу профілактичних заходів, спрямованих на послаблення дії несприятливих чинників навколишнього середовища.

Список літератури

1. Антипкін Ю. Г. Стан здоров'я дітей в умовах дії різних екологічних чинників / Ю. Г. Антипкін // Мистецтво лікування. — 2005. — № 2. — С. 16–23.
2. Бабушкіна Н. С. Клініко-експериментальне обґрунтування методу профілактики карієсу зубів у дітей, що мешкають в геохімічній зоні з антропогенним навантаженням : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.22 «Стоматологія» / Н. С. Бабушкіна. — Одеса, 2010. — 22 с.
3. Баріляк І. Р. Еколого-генетичні дослідження в Україні / І. Р. Баріляк, О. М. Дуган // Цитологія і генетика. — 2002. — № 5. — С. 3–10.
4. Барчалінська К. К. Влияние экологических факторов на эффективность профилактики стоматологических заболеваний у детей : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. мед. наук : спец. 14.00.21 «Стоматологія» / К. К. Барчалінська. — М., 2003. — 20 с.
5. Безвужко Е. В. Вплив забруднення довкілля на стоматологічну захворюваність дітей / Е. В. Безвужко, М. А. Климчук // Довкілля та здоров'я. — 2006. — № 2. — С. 65–68.
6. Безвужко Е. В. Стоматологічний рівень здоров'я у дітей, які проживають у різних за екологічною ситуацією місцевості / Е. В. Безвужко, Т. Г. Гутор // Новини стоматології. — 2005. — № 3. — С. 42–48.
7. Бердник О. В. Основні закономірності формування здоров'я дитячого населення, що проживають у регіонах з різною екологічною ситуацією : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра мед. наук : спец. 14.02.01 «Гігієна» / О. В. Бердник. — К., 2003. — 35 с.
8. Буланцева М. Б. Влияние поставарийного радиационного и токсического техногенного факторов на заболеваемость детского населения / М. Б. Буланцева // Российский медицинский журнал. — 2005. — № 2. — С. 9–10.
9. Василенко И. Я. Медицинские проблемы техногенного загрязнения окружающей среды / И. Я. Василенко, О. И. Василенко // Медицина труда и пром. экология. — 2006. — № 3. — С. 22–25.
10. Вербицька А. В. Розробка комплексу профілактичних заходів карієсу зубів у дітей при інтоксикації солями важких металів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.22 «Стоматологія» / А. В. Вербицька. — К., 2007. — 20 с.
11. Гжегоцкий М. Р. Ксенобиотики в окружающей среде: физико-токсикологические основы системного подхода к обоснованию нормативов химической безопасности человека (обзор литературы и собственных исследований) / М. Р. Гжегоцкий, Б. М. Штабский // Журнал АМН України. — 2002. — Т. 8, № 3. — С. 575–590.
12. Деньга О. В. Поражаемость кариесом зубов детей, проживающих в районах Одесской области с различной пестицидной нагрузкой / О. В. Деньга, А. В. Николаева, С. В. Шепак // Вісник стоматології. — 2007. — № 3. — С. 38–44.
13. Деякі маркери діагностики донозоологічних станів здоров'я дітей молодшого шкільного віку / Г. С. Чайковська, О. З. Гнатейко, Н. В. Московяк, В. І. Федоренко // Педіатрія, акушерство та гінекологія. — 2010. — № 5. — С. 49–51.
14. Добровольский Л. А. Теоретические и методологические аспекты связи между загрязнением воздуха и социально-экономическими факторами в контексте здоровья населения / Л. А. Добровольский, И. Г. Белникова // Довкілля та здоров'я. — 2008. — № 4. — С. 25–29.
15. Загайнова Н. Н. Корреляционная связь между показателями интенсивности кариеса зубов, состоянием тканей пародонта и гигиены полости рта у детей / Н. Н. Загайнова // Вісник стоматології. — 2007. — № 2. — С. 51–53.
16. Зербіно Д. Д. Екологічні хвороби: постановка проблеми / Д. Д. Зербіно // Мистецтво лікування. — 2009. — № 1. — С. 65–68.
17. Казакова Р. В. Співвідношення та вплив чинників довкілля на розвиток і перебіг стоматологічних захворювань у дітей / Р. В. Казакова, Н. І. Кольцова, М. В. Білищук // Новини стоматології. — 1998. — № 3. — С. 48–50.
18. Канюра О. А. Організація профілактики стоматологічних захворювань у дітей / О. А. Канюра, Р. В. Маляр, О. Ю. Панчук // Вісник Вінницького національного мед. ун-ту. — 2008. — № 12. — С. 285–288.
19. Каськова Л. Ф. Підвищення резистентності твердих тканин зубів у дітей перших років життя / Л. Ф. Каськова, А. В. Шепеля, О. Е. Абрамова : тези ювілейної

- Міжнародної наук.-практ. конф. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 92.
20. Касьяненко О. А. Забруднення довкілля важкими металами та стан здоров'я дитячого населення / О. А. Касьяненко, Г. Я. Касьяненко // Довкілля та здоров'я. — 2005. — № 1. — С. 23–27.
21. Климчук М. А. Стан навколишнього середовища та його вплив на здоров'я населення Львівської області / М. А. Климчук // Довкілля та здоров'я. — 2005. — № 3. — С. 43–45.
22. Клинико-микробиологическая оценка эффективности применения «КОРСОДИЛА» для профилактики воспалительных осложнений после операции внутренней имплантации / С. Ю. Иванов, В. Н. Царев, А. Ф. Бизяев [и др.] // Новое в стоматологии. — 1997. — № 7. — С. 42–48.
23. Клінічна оцінка стану здоров'я дітей Івано-Франківської області, що проживають на промислово забрудненій території / О. З. Гнатейко, Н. С. Лук'яненко, М. А. Лучинський [та ін.] // Український морфологічний альманах. — 2007. — № 1. — С. 13–15.
24. Ковач І. В. Роль екзотоксинів та недостатності аліментарних фітоадаптогенів у виникненні основних стоматологічних захворювань у дітей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра мед. наук : 14.01.22. — О., 2006. — 32 с.
25. Косенко К. Н. Стратегия профилактики основных стоматологических заболеваний с учетом их эпидемиологической и биологической особенностей Украины / К. Н. Косенко, О. В. Деньга // Вісник стоматології. — 2009. — № 4. — С. 24–25.
26. Кравченко Л. С. Изменение слюивации и свойств ротовой жидкости у детей при кариесе зубов / Л. С. Кравченко, А. А. Бас, Н. А. Ивченко // Одеський медичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 47–50.
27. Кузняк Н. Б. Стоматологічний статус дітей, які мешкають на нітратно забруднених територіях / Н. Б. Кузняк, О. І. Годованець // Новини стоматології. — 2010. — № 2. — С. 83–85.
28. Куцевляк В. Ф. Етіологічна частка впливу солей важких металів на відновний ризик виникнення захворювань пародонту / В. Ф. Куцевляк, Ю. В. Лахтін // Вісник стоматології. — 2010. — № 3. — С. 32–35.
29. Куцевляк В. Ф. Інтенсивність карієсу зубів серед населення, що проживає в умовах підвищеного вмісту солей важких металів / В. Ф. Куцевляк, Ю. В. Лахтін // Новини стоматології. — 2011. — № 3. — С. 58–60.
30. Лук'яненко Н. С. Екологічно детермінована патологія у дітей: клініко-генетичний поліморфізм та принципи медико-генетичного консультування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра мед. наук : спец. 14.01.10 «Педіатрія» / Н. С. Лук'яненко. — Львів, 2011. — 36 с.
31. Лук'янова О. М. Проблеми здоров'я здорової дитини та наукові аспекти профілактики його порушень / О. М. Лук'янова // Мистецтво лікування. — 2005. — № 2. — С. 6–15.
32. Мащенко І. С. Клинико-микробиологический и иммунологический статус генерализованного катарального гингивита и его коррекция / І. С. Мащенко // Вісник стоматології. — 2006. — № 1. — С. 46–50.
33. Мережкіна Н. В. Гігієнічна оцінка впливу природних та техногенних факторів навколишнього середовища на здоров'я населення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.02.01 «Гігієна» / Н. В. Мережкіна. — К., 2005. — 19 с.
34. Михайлова Е. В. Состояние здоровья детей в условиях загрязнения атмосферного воздуха / Е. В. Михайлова // Гигиена и санитария. — 2005. — № 2. — С. 49–51.
35. Мищенко Н. С. Диабет у детей и подростков; что изменилось за последние годы / Н. С. Мищенко // Здоров'я України. — 2011. — № 12. — С. 24–25.
36. Моисеенко Р. А. Охрана здоровья матерей и детей в Украине: проблемы и перспективы / Р. А. Моисеенко // Здоровье женщины — 2003. — № 3. — С. 8–16.
37. Навколишнє середовище і стоматологічне здоров'я дітей України / Л. О. Хоменко, Н. В. Біденко, О. І. Остапко, Г. В. Сороченко // Вісник стоматології. — 2004. — № 1. — С. 82–85.
38. Назарук Р. М. Клініко-експериментальне обґрунтування лікувально-профілактичних заходів при ураженні твердих тканин зубів важкими металами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.22 «Стоматологія» / Р. Н. Назарук. — Івано-Франківськ, 2008. — 22 с.
39. Нейко Е. М. Медико-геоecологічний аналіз стану довкілля як інструмент оцінки та контролю здоров'я населення / Е. М. Нейко, Г. І. Рудько, Н. І. Смоляр. — Івано-Франківськ ; Львів, 2001. — 350 с.
40. Остапко О. І. Взаємозв'язок хімічного складу емалі та стану твердих тканин постійних зубів у дітей промислового регіону / О. І. Остапко // Медичні перспективи. — 2008. — Т. 13, № 4. — С. 113–117.
41. Остапко О. І. Вміст іонів важких металів у ротовій рідині та рівень стоматологічного здоров'я дітей, що проживають в різних регіонах України / О. І. Остапко // Новини стоматології. — 2007. — № 3. — С. 75–79.
42. Оценка адаптационных возможностей организма детей Магнитогорска по активности некоторых ферментов детоксикации / З. И. Коганова, Ф. И. Ингель, Н. А. Антипанова [и др.] // Гигиена и санитария. — 2010. — № 3. — С. 58–63.
43. Полиморфизм в генах человека, ассоциирующихся с биотрансформацией ксенобиотиков / В. А. Спицин, С. В. Макаров, Г. В. Пай, Л. С. Бычковская // Весник ВОГиС. — 2006. — Т. 10, № 1. — С. 97–105.
44. Попович З. Б. Особливості профілактики та лікування карієсу у дітей Прикарпаття / З. Б. Попович, І. Г. Бойкович // Новини стоматології. — 2007. — № 4. — С. 49–50.
45. Попович З. Б. Поширеність захворювань пародонту у дітей, які прживають на екологічно забруднених територіях / З. Б. Попович, Г. В. Кіндат, Г. О. Трушик // Вісник стоматології. — 2010. — № 2. — С. 32–33.
46. Роль екології в розвитку захворювань органів порожнини рота / Т. И. Исакова и др. // Вест. гигиены и эпидемиологии. — 2000. — Т. 4, № 1. — С. 19.
47. Савичук Н. О. Современные подходы к первичной профилактике заболеваний тканей пародонта у детей / Н. О. Савичук // Современная стоматология. — 2008. — № 3. — С. 53–57.

48. Структурно-функциональное состояние костной системы и тканей пародонта у девочек пубертатного возраста с функциональной недостаточностью гонад / Л. А. Хоменко, В. В. Поворознюк, Т. Ф. Татарчук [и др.] // Вісник стоматології. — 1997. — № 3. — С. 466 — 468.
49. Хміль О. В. Використання активних метаболітів вітаміну D₃ в ендогенній профілактиці та загальному лікуванні карієсу / О. В. Хміль, Л. Ф. Касилькова, О. О. Карпенко : матеріали III (X) з'їзду Асоціації стоматологів України. — Полтава, 2008. — С. 113—114.
50. Хоменко Л. О. Стан твердих тканин постійних зубів у дітей у різних за екологічною ситуацією регіонах України / Л. О. Хоменко, О. І. Остапко, Ю. М. Трачук // Новини стоматології. — 2007. — № 1. — С. 87—91.
51. Хоменко Л. О. Стоматологічне здоров'я дітей, що проживають у умовах низького рівня забруднення довкілля / Л. О. Хоменко // Новини стоматології. — 2006. — № 4. — С. 72—74.
52. Чижевський І. В. Клінічне та гігієнічне обґрунтування профілактики карієсу зубів у дітей в промислово розвинутому регіоні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра мед. наук : спец. 14.01.22 «Стоматологія» / І. В. Чижевський — К., 2004. — 33 с.
53. Шипка Г. О. Оцінка стану техногеннозміненого середовища та його вплив на показники здоров'я населення / Г. О. Шипка // Актуальні проблеми профілактичної медицини : зб. наук. праць. — Львів : Афіша, 2002. — Вип. 5. — С. 104—106.
54. Щеплягина Л. А. Возрастные особенности минерализации костной ткани у детей / Л. А. Щеплягина, Т. Ю. Моисеева, И. В. Круглова // Российский педиатрический журнал. — 2002. — № 6. — С. 37—39.
55. Якубова І. І. Ефективність профілактики карієсу зубів у дітей шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.22 «Стоматологія» / І. І. Якубова. — Львів, 2002. — 19 с.
56. Ambient air pollution and pregnancy outcomes: a review of the literature / R. J. Sram, B. Binkova, J. Dejmeek, M. Bobak // Environ. Health Perspect. — 2005. — Vol. 113, № 4. — P. 375—382.
57. Boonen S. Age-related bone loss and senile osteoporosis: Evidence for both secondary hyperparathyroidism and skeletal growth factor deficiency in the elderly / S. Boonen, J. Aersens, P. Broos // Aging Clin. Exp. Res. — 1996. — Vol. 7. — P. 414—422.
58. Brunekreef B. Air pollution and health / B. Brunekreef, S. T. Holgate // Lancet. — 2002. — Vol. 360, № 6 — P. 1233—1242.
59. Bulicz E. Waleoigiczna strategia zachowania zdrowia ludnosci w warunkach wspolczesnych / E. Bulicz. // Ann. Univ. Mariae Curie-Skiodowska. — 2000. — Vol. 5, suppl. № 5. — P. 16—20.
60. Children's environment and health action plan for Europe. Ministerial document. WHO Regional Office for Europe. — Copenhagen, 2004. — Vol. 99, № 11. — P 1—8.
61. Evans G. W. Socioeconomic status and health: the potential rate of environmental risk exposure / G. W. Evans, L. E. Kantrowit // Annu. Rev. Public Health. — 2002. — Vol. 23, № 5. — P. 303—331.
62. Gouveia N. Time series analysis of air pollution and mortality by cause, age and socio-economic status / N. Gouveia, T. Fletcher // J. Epidemiol. Community Health. — 2000. — Vol. 54, № 7 — P. 750—755.
63. O'Neill M S., Health, wealth, and air pollution: advancing theory and methods / M .S. O'Neill, M. Jerret, I. Kawachi // Environ. Health Perspect. — 2003. — Vol. 111, № 23. — P. 1861—1870.
64. Rylander R. Organic dust and lung discasc-example from Sweden / R. Rylander, R. Rylandor. // J. Environment. Med. — 1999. — Vol. 1. — P. 293—305.

Отримано 18.12.13